

TOMASZ DEMIDOWICZ (Biała Podlaska)

Rosyjskie ustawodawstwo społeczne w Królestwie Polskim w latach 1832 - 1856

Po stłumieniu powstania listopadowego 1830/1831 r. car Mikołaj I (1825 - 1855) uznał się za zwolnionego z przestrzegania liberalnej Konstytucji 1815 r., której był zagorzałym przeciwnikiem. Na podstawie wydania Statutu Organicznego z 14/26 II 1832 r. — nowy akt prawny o znaczeniu zasadniczym dla Królestwa — władze zaborcze przystąpiły do realizacji polityki tzw. „ostatecznej organizacji” Królestwa Polskiego. W jej ramach nie tylko podjęto reorganizację dotychczasowego zarządu, ale rozpoczęto i następnie kontynuowano szerokie prace kodyfikacyjne zmierzające docelowo do zatarcia odrębności prawnoadministracyjnej Królestwa i zunifikowania go z Cesarstwem.

Niniejszy artykuł jest próbą ukazania treści i celów rosyjskiego ustawodawstwa społecznego zastosowanego przez władze rosyjskie wobec społeczeństwa i jego poszczególnych grup w tzw. „epoce paskiewiczowskiej”, tj. okresie rządów w Królestwie ks. Iwana F. Paskiewicza (1782 - 1856), gubernatora generalnego w latach 1831 - 1832, a następnie Namiestnika Królestwa Polskiego. Ustawodawstwo, za pomocą którego zamierzano przebudować odrębny ład społeczno-prawny Królestwa w kierunku upodobnienia struktur ówczesnego społeczeństwa Królestwa do struktury społeczeństwa rosyjskiego, w celu zbudowania „zjednoczonego narodu” Rosjan i Polaków.

Podstawę materiałową do opracowania tej problematyki stanowiły: tekst Statutu Organicznego Królestwa Polskiego z 14/26 II 1832 r. i poprzedzającego go Manifestu Carskiego z 14 II 1832 r., akta II Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1833 - 1841, protokoły posiedzeń Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z lat 1832 - 1856, akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (KRSW) i Komisji Rządowej Przychodu i Skarbu (KRzPiS) zachowane w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie. Obok tego wykorzystano ówczesny zbiór urzędowy ustaw i rozporządzeń Królestwa — Dziennik Praw Królestwa Polskiego (DPKP) z lat 1832 - 1856 i ówczesną pracę centralną.

Badania źródłowe uzupełniono literaturą przedmiotu. Do wyjaśnienia

genezy narodzin podejmowanych inicjatyw ustawodawczych w interesującej nas problematyce przez władze rosyjskie w istotny sposób przyczyniły się niezwykle cenne badania nad prawodawstwem cywilnym i karnym W. Sobocińskiego¹ oraz praca S. Tylbora² ukazująca kolejne próby reformy kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego z 1825 r. Wykorzystano bogaty dorobek naukowy badań nad przemianami społeczeństwa polskiego XVIII - XIX w. podjętych przez W. Kulę i jego współpracowników³, badania J. Jedlickiego⁴ nad losem społecznym szlachty i instytucją szlachectwa, prace S. Śreniowskiego⁵ i H. Grynwasera⁶ w kwestii włościańskiej, studia R. Kołodziejczyka⁷ i I. Ihnatowicza⁸ o burżuazji, A. Eisenbacha⁹ o sytuacji prawnej i społeczno-obyczajowej Żydów oraz badania R. Czepulis-Rastenis¹⁰ o inteligencji.

W uzupełnieniu wykorzystano ciągle aktualne opracowanie prawnoustrójowe o charakterze syntetycznym A. Okolskiego¹¹ oraz najnowszą syntezę aktualnego stanu wiedzy w omawianej tematyce¹².

¹ W. Sobociński, *Ze studiów nad historią prawa karnego w Polsce porobiorowej*, CPH, t. XI, 1959, s. 214 - 253; tenże, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego w Królestwie Polskim do rosyjskiej reformy sądowej. Zarys historyczno-porównawczy*, Annales UMCS, Sekcja G. XVI, 1965, s. 45 - 146; tenże, *Z dziejów prac kodyfikacyjnych dla Królestwa Polskiego i Rosji*, Warszawa 1967, s. 175 - 190; tenże, *Romuald Hube wobec kwestii chłopskiej*, w: *Wiek XIX*, Warszawa 1967, s. 175 - 194.

² S. Tylbor, *Próby reformy kodeksu cywilnego polskiego 1834 - 1854*, Warszawa 1927.

³ *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. I - III, Warszawa 1965, 1966, 1968; także, *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX w.*, t. IV - VI, Warszawa 1970, 1972, 1974; także, *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815 - 1864*, Wrocław 1979; także *Ziemianstwo polskie 1795 - 1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi pod red. J. Leskiewiczowej*, Warszawa 1985.

⁴ J. Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w szczyłkowym okresie feudalizmu*, Warszawa 1968; tenże, *Geneza wtórne-go szlachectwa w Królestwie Polskim*, w: *Wiek XIX*.

⁵ S. Śreniowski, *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi w Królestwie Polskim 1831 - 1846*, Warszawa 1963; tenże, *Materiały do dziejów uwłaszczczenia włościan w Królestwie Polskim*, Wrocław 1961.

⁶ H. Grynwaser, *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim w połowie XIX w.*, w: *Pisma*, t. II, Wrocław 1954.

⁷ R. Kołodziejczyk, *Kształtowanie się burżuazji w Królestwie Polskim 1815 - 1850*, Warszawa 1957; tenże, *Burżuazja polska XIX i XX w.*, Warszawa 1979 i in.

⁸ I. Ihnatowicz, *Burżuazja warszawska*, Warszawa 1972.

⁹ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972; tenże, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XX w.*, Warszawa 1983.

¹⁰ R. Czepulis-Rastenis, *Klasa umysłowa. Inteligencja Królestwa Polskiego 1838 - 1962*, Warszawa 1973.

¹¹ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. I - III, Warszawa 1880 - 1884.

¹² *Historia państwa i prawa Polski*, t. III: *Od rozbiórów do uwłaszczenia* pod red. J. Bardach i M. Gluck-Senkowskiej, Warszawa 1982.

Duże osiągnięcia w badaniach nad przemianami społeczeństwa polskiego XVIII - XIX w., wzbogacone ostatnio o pracę I. Homoli¹³, nie uwalniają jednakże od dalszych badań nad społeczeństwem polskim, zwłaszcza pod kątem statusu prawnego poszczególnych jego grup nie tylko w odniesieniu do Królestwa, ale i sytuacji tego społeczeństwa pod pozostałymi zaborami, wobec ówczesnych społeczeństw państw zaborczych.

I. Nadany Królestwu Polskiemu Statut Organiczny z 1832 r. wyrażał przekonanie carskie we wstępie motywującym wydanie tego aktu, *aby Królestwo Polskie mające osobny potrzebom jego odpowiadający rząd, nie przestawało być połączoną częścią Cesarstwa Naszego, aby na koniec mieszkańcy tego kraju składali odtąd z Rosjanami zjednoczony zgodnymi braterskimi uczuciami naród*. W Statucie zaś redukował Królestwo Polskie do jednej z prowincji Cesarstwa, stwierdzając w art. 1, że *Królestwo Polskie przyłączone na zawsze do Państwa Rosyjskiego stanowi nierozdzielalną część tego państwa*¹⁴.

Nowy sposób określenia stosunku prawnopolitycznego między Królestwem a Cesarstwem, jak też wypowiedziane przekonanie carskie zbudowania „zjednoczonego narodu” z Rosjan i Polaków, stało z jednej strony w wyraźnej sprzeczności z postanowieniami tegoż Statutu Organicznego (art. 1 - 21), określającymi gwarancje narodowe i wyznaniowe za Konstytucją 1815 r. Utrzymywał bowiem wolność wyznań i swobodę *praktykowania publicznego* bez żadnej przeszkody z zastrzeżeniem, że *różnica w nauczaniu różnych wyznań chrześcijańskich nie może być powodem do wyłączenia kogokolwiek od praw i przywilejów*. Zapewniał *protekcję i dozór* rządu nad duchowieństwem Królestwa, która wyrażać miała się w równym traktowaniu duchownych wszystkich wyznań, bez wyróżniania jakiegokolwiek kosztem pozostałych w myśl ówczesnego prawa. Jednocześnie, licząc się z rzeczywistością wyznaniową Królestwa, czynił *szczególnym przedmiotem opieki i zapewniał protekcję* rządu religii rzymskokatolickiej, którą uznawał za religię dominującą i skupiającą najwięcej wyznawców (art. 5 Statutu).

Gwarantował nienaruszalność *funduszy*, a więc dóbr i kapitałów duchowieństwa rzymskokatolickiego i greckounickiego (art. 6).

Nie zapowiadał żadnej przebudowy organizacji prawnej społeczeństwa, a sankcjonował jedynie istniejący ład społeczny w Królestwie z utrzymaniem obowiązujących kodeksów karnego i cywilnego (art. 1). Stwierdzał bowiem w art. 7, że *opieka praw rozciąga się jednostajnie*

¹³ J. Homola, *Kwiat społeczeństwa. Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1850 - 1914*, Kraków 1984.

¹⁴ Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej cyt.: DPKP), t. XIV, s. 169 - 249. Manifest carski z 14 II 1832 r. i Statut Organiczny Królestwa Polskiego z 14/26 II 1832 r.

na wszystkich mieszkańców Królestwa bez żadnej różnicy stanu lub znaczenia, dodając, że każdy przez osobiste zasługi i talenta może dostąpić [...] wszystkich urzędów i godności w myśl obowiązującego prawa. Pod tym względem — jak zauważył trafnie W. Tokarz¹⁵ — Statut mógłby się wydawać ustawą liberalniejszą od Konstytucji 1815 r., ale praktyka pokazała, że ten „demokratyzm” władz zaborczych był zamierzony i wyrażał się w równaniu w dół — by ukarać szlachtę — głównego organizatora i uczestnika powstania 1830/1831 r.

Ustawodawca zapewniał Statutem wszystkim mieszkańcom Królestwa wolność osobistą i jej ochronę, zastrzegając, że nikt nie może być aresztowany lub oddany pod sąd wbrew prawu. Nakładał na stosowne władze Królestwa obowiązek pisemnego zawiadamiania o aresztowaniu, postawieniu przed sądem oskarżonego w ciągu 3 dni, osądzeniu lub zwolnieniu obwinionego, utrzymywał instytucję rękojmi (art. 8 - 9).

Podobnie jak Konstytucja 1815 r. gwarantował i uznawał Statut za *święte i nietykalne* prawo wszelkiej własności osób indywidualnych i stowarzyszonych na powierzchni, jak i wewnątrz ziemi w myśl obowiązującego prawa. Zapewniał wolność przesiedlania się i przenoszenia własności według dotychczas obowiązujących przepisów (art. 11). Gwarantował mieszkańcom Cesarstwa i Królestwa, którzy osiedlili się na stałe lub czasowo w jednym z nich lub nabyli własność nieruchomą korzystanie ze *wszystkich praw krajowcom właściwym*, zastrzegając wyłączne prawo nadawania naturalizacji carowi (art. 21).

Gwarantował czasowo utrzymanie obowiązującej przed 29 listopada 1830 r. polityki fiskalnej państwa przez zapewnienie utrzymania obowiązujących podatków, jakie państwo nakładało na obywatela (art. 15).

Zapewniał używanie języka polskiego w administracji i sądownictwie (art. 34).

Przewidywał powołanie terenowych ciał samorządowych w postaci rad wojewódzkich, zgromadzeń szlacheckich w powiatach i gminach (art. 42 - 52) oraz instytucji przedstawicielskiej dla całego Królestwa pod nazwą Zgromadzenia Stanów Prowincjonalnych *dla naradzania się w interesach dotyczących dobra całego Królestwa* (art. 53 - 54).

Z drugiej strony zaś zapowiadał wydanie osobnego prawa *na fundamentach zgodnych z istniejącymi w tym celu ustawami w innych częściach imperium*, określającego porządek postępowania śledczego i sądowego w stosunku do najwyższych urzędników Królestwa oraz do osób obwinionych o *wykroczenia stanu* (art. 10). Postanowieniem tym formalnie otwierał możliwość prawnego ogłaszania w Królestwie Polskim stanu wojennego. Faktycznie zaś sankcjonował istniejący od 8 IX 1831 r. stan wojenny w Królestwie Polskim o cechach stanu wyjątkowego.

¹⁵ W. Tokarz, *Dwie karty z historii ustroju Królestwa Polskiego 1815 - 1855*, Przegląd Wszechpolski R. XI, 1905, s. 543; J. Jedlicki, *Geneza wtórnego szlacheństwa w Królestwie Polskim*, w: *Wiek XIX*, Warszawa 1967, s. 197.

Wprowadzał ponadto karę konfiskaty majątków osób obwinionych za *wykroczenia stanu pierwszego rzędu* i zapowiadał wydanie w tej sprawie stosownych przepisów (art. 12). W ówczesnej sytuacji polityczno-społecznej Królestwa równoznaczne to było z prawną legalizacją polityki sekwestru i konfiskat majątków osób i instytucji oskarżonych o udział bądź sprzyjanie powstaniu 1830/1831 r.

Nie gwarantował wolności druku, gdyż zapowiadał, że ulegnie ona zmianie do tego stopnia, *jakie uznany będzie za nieodbicie potrzebne do zapewnienia winnego uszanowania dla religii, nietykalności władzy najwyższej, nieskazitelnosci obyczajów i osobistego honoru każdego*. Zapowiadał wydanie oddzielnych przepisów w tej kwestii wzorowanych na przepisach funkcjonujących w Cesarstwie (art. 13). W praktyce sankcjonował obowiązującą wówczas w Królestwie cenzurę prewencyjną.

Zapowiadał powołanie oddzielnego Departamentu Interesów Królestwa Polskiego w rosyjskiej Radzie Państwa z prerogatywą przygotowywania projektów ustaw Królestwa *po uprzednim i starannym porównaniu z ustawami istniejącymi w innych częściach Cesarstwa* (art. 31). Przy pisując mu ponadto inne uprawnienia, czynił ustawodawca z tego departamentu nie tylko główny ośrodek projektodawczy, ale drugi po Komitecie do Spraw Królestwa Polskiego — ośrodek doradczy cara w sprawach Królestwa.

Ustawodawca wreszcie poprzez zamieszczoną formułę prawną w art. 68 Statutu, że *przepisy w niniejszym Statucie [...] będą stosownie do potrzeby rozwijane i dopełniane przez osobne ustawy*, otwierał sobie w przyszłości prawną możliwość dowolnej „konkretyzacji” poszczególnych postanowień Statutu Organicznego w myśl interesu Cesarstwa i swojej woli.

Postanowienia więc Statutu Organicznego z 1832 r. w kwestii zagwarantowania dalszego istnienia ówczesnego ładu społeczno-prawnego Królestwa, zapewnienia wolności obywatelskich, nienaruszalności majątkowej, zapowiedzi powołania samorządu stały w wyraźnej sprzeczności z art. 10, 12 i 13 Statutu i wzajemnie się wykluczały. Stały też w jasnej sprzeczności z prowadzoną od września 1831 r. polityką represji zastosowaną przez zaborcę wobec społeczeństwa Królestwa.

II. 1. Poprawa sytuacji europejskiej na korzyść Rosji poprzez przełamanie czasowej nieufności Prus i Austrii, a następnie zawarcie ponownego sojuszu między trzema cesarzami w latach 1833.- 1855, umożliwiły władzom rosyjskim przejście do bardziej jawnej polityki skierowanej przeciw społeczeństwu polskiemu i realizacji zapowiedzianej koncepcji zbudowania „zjednoczonego narodu” Rosjan i Polaków wbrew formalnym postanowieniom Statutu.

Ogłoszony na podstawie art. 10 Statutu stan wojenny w Królestwie Polskim ukazem z 11/23 IV 1833 r. pod pretekstem *zabezpieczenia spoko-*

ju mieszkańców wstrzymał dalszy proces wprowadzania Statutu w życie w ramach tzw. *ostatecznej organizacji* Królestwa Polskiego. Umożliwił także podjęcie wcześniej zaplanowanej polityki rusyfikacji Królestwa i unifikacji go z Cesarstwem, początkowo jeszcze na podstawie dowolnej interpretacji zapisu Statutu Organicznego z 1832 r., a następnie z całkowitym jego pominięciem.

Jednym z głównych elementów składowych tej polityki była próba upodobnienia struktury społeczeństwa Królestwa do społeczeństwa rosyjskiego za pomocą narzucenia stosownego ustawodawstwa w ramach szeroko podjętych prac kodyfikacyjnych przez powołane w 1833 r. specjalnie w tym celu: Departament do Spraw Królestwa Polskiego, Komisję Rewizji i Ułożenia Praw Królestwa Polskiego.

Pierwszym rezultatem prac Komisji Rewizji i Ułożenia Praw Królestwa Polskiego zwanej Komisją Kodyfikacyjną lub Komitetem Przygotowawczym, pracującej pod przewodnictwem Ignacego Turkułła — ówczesnego zastępcy ministra sekretarza stanu Królestwa, z członkami: Cyprianem Zaborowskim, Romualdem Hubem, Wincentym Cichorowskim, Józefem Faleńskim, a od 1837 r. Aleksandrem Thisem, był projekt nowego prawa o małżeństwie, stanowiący początkowo część projektu nowego kodeksu cywilnego¹⁶. Opracowany przez C. Zaborowskiego projekt tegoż prawa po korekcie M. Sperańskiego uzyskał akceptację carską i pod datą 16/28 II 1836 r. wprowadzony został do Królestwa pod pretekstem *zabezpieczenia cywilnych praw każdego i ugruntowania ich dobra na niezachwianej postawie prawa*¹⁷. Praktycznie za pomocą tego prawa zamierzano rozwiązać problem małżeństw mieszanych w Królestwie zgodnie z zasadą wyznaniowości małżeństwa według prawa rosyjskiego, które wbrew wcześniejszym uzgodnieniom z episkopatem z lipca 1831 r. projektu o sądownictwie w sprawach małżeństwa faworyzowało prawosławie¹⁸. W art. 20 bowiem stwierdzało, że *strona innego wyznania zawierająca związek małżeński z osobą religii grecko-rosyjskiej powinna dać przyrzeczenie na piśmie, że nie będzie z powodu religii prześladować swego małżonka, że nie przywiedzie go ani złudzeniami, ani groźbami, ani żadnym innym sposobem do przejścia na jej wyznanie i że [...] dzieci z tych małżeństw będą chowane i wychowywane w religii grecko-rosyjskiej*.

Nowe prawo małżeńskie przy utrzymaniu norm właściwych dla da-

¹⁶ S. Tylbor, *Próby reformy kodeksu cywilnego polskiego 1834 - 1854*, Warszawa 1927, s. 6 - 7, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej BUW) rkps 149, k. 127 - 129.

¹⁷ DPKP, t. XVIII, cyt.: s. 46 - 297.

¹⁸ H. Konic, *Dzieje prawa małżeńskiego w Królestwie Polskim 1818 - 1836*, Kraków 1903, s. 86 - 89, s. 204 - 242; W. Sobociński, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego w Królestwie Polskim i w Rosji do rosyjskiej reformy sądowej. Zarys historyczno-porównawczy*, Annales UMCS, Sekcja G. t. XVI, 1965, s. 145 - 146.

nego wyznania przy regulacji sprawy zawarcia i ustania związku małżeńskiego regulowało na korzyść Rosjan problem małżeństw mieszanych, tj. małżeństw polsko-rosyjskich i rosyjsko-polskich. Przyznawało prawosławiu prawo wyznania panującego wbrew art. 5 i 8 Statutu Organicznego, jak też rzeczywistości wyznaniowej Królestwa. Sprzeczne było z duchem Statutu w kwestii wolności wyznania, wolności osobistej i postanowieniami obowiązującego Kodeksu Cywilnego Królestwa Polskiego z 1825 r. Było próbą wprzęgnięcia tak kościoła rzymskokatolickiego, jak też cerkwi prawosławnej w służbę interesów rosyjskich przez rezygnację rządu z ingerencji w sprawy ślubów i rozwodów i było krokiem wstecz w porównaniu z wcześniejszym okresem. Zgodnie bowiem z sugestią Departamentu do Spraw Królestwa Polskiego na mocy nowego prawa o małżeństwie sądy duchowne w III instancjach uzyskiwały wyłączną władzę rozpoznawania spraw małżeńskich nie tylko pod względem samego związku lub pożycia małżeńskiego, lecz także przewidywano karę dyscyplinarną na duchownego naruszającego zawarte w tym prawie przepisy. Porzucenie prawosławia uznawało za przestępstwo apostazji zagrożone ciężkimi karami.

Prawo o małżeństwie z 1836 r. w porównaniu z analogicznymi rozwiązaniami rosyjskimi w tej kwestii różniło się tym, że dotyczyło i regulowało kwestię małżeństw wyznań rzymskokatolickiego, prawosławnego, greckokatolickiego, luterńskiego i kalwińskiego, podczas gdy Zwod dotyczył jedynie prawosławia i luteranizmu.

Prawo o małżeństwie z 1836 r. weszło w miejsce tytułu V i VII Kodeksu Cywilnego Królestwa Polskiego z 1825 r. z wyjątkiem przepisów dotyczących stosunków majątkowych między małżonkami (art. 182 - 245) i artykułów odnoszących się do skutków cywilnych rozwiązania małżeństwa (art. 200 - 270), które w ostatecznej wersji projektu prawa usunięto jako niezgodne ze Zwodem, podobnie czyniąc ze stosownymi przepisami o międzynarodowym prawie małżeńskim.

Prawo to miało na celu nie tylko umocnienie elementu rosyjskiego poprzez usankcjonowanie prawne uprzywilejowanego stanowiska religii prawosławnej w stosunku do religii rzymskokatolickiej, ale było reakcją zaborcy na zjawisko coraz to częstszych małżeństw polsko-rosyjskich lub rosyjsko-polskich. Miało na celu zapobieżenie procesowi polonizacji wojskowych i urzędników rosyjskich zamieszkających w Królestwie Polskim; z drugiej strony sam ks. I. Paskiewicz upatrywał w tym prawie jeden z lepszych sposobów rusyfikacji społeczeństwa polskiego¹⁹.

Prawo o małżeństwie z 1836 r. stanowiło jeden z elementów składowych polityki umacniania prawosławia w Królestwie. Polegała ona na popieraniu kościoła prawosławnego m.in. przez zwolnienie duchownych

¹⁹ Patrz W. Peretiatkowiczówna, *Mikołaj I a Polska po 1831 r.*, Przegląd Naukowy i Literacki, Lwów R. XLII, 1914, s. 662 - 663.

prawosławnych z wszelkich podatków i opłat miejskich przypadających z nieruchomości, które uznano za *wieczną posiadłość kościoła prawosławnego*. Stosowaniu zaś wobec kościoła rzymskokatolickiego polityki *ściśniania*, która sprowadzała się m.in. do nieobsadzania biskupstw, cenzurowania kazań, utrudniania kontaktów z Rzymem. Sterowaniu kościołem ewangelickim poprzez narzucenie na wzór rosyjski podziału na konsystorz ewangelicko-augsburski i ewangelicko-reformowany, narzuceniu w 1839 r. dla kościoła unickiego mszału przywracającego liturgię na wzór prawosławny²⁰.

Prawo z 1836 r. współbrzmiało z antypolską polityką władz rosyjskich prowadzoną na terenie tzw. guberni zachodnich Cesarstwa²¹.

Wprowadzenie do Królestwa prawa o małżeństwie, jak też inne próby faworyzowania prawosławia kosztem innych wyznań w Królestwie stały w wyraźnej sprzeczności z postanowieniami Statutu Organicznego omówionymi na wstępie. Przepisy te były częściową nowelizacją kodeksu cywilnego z 1825 r., którego nienaruszalność gwarantował Statut (art. 1), i były przemyślaną próbą jego obejścia w kwestii małżeństwa.

2. Z prac wspomnianej Komisji Kodyfikacyjnej wyszedł jeszcze jeden akt prawny stanowiący pierwszą część *Prawa o stanach*, które zamierzano opracować i wprowadzić w życie. Było to *Prawo o szlachcie* (*Położenije o dworjaństwie*), które po pewnych zmianach car zatwierdził jako Ustawę o szlachectwie z 23 VI/7 VII 1836 r.²²

Zgodnie z przesłankami ideowymi reformy i przyjęcia zasad, na których szlachectwo opierało się w Cesarstwie, a mianowicie *imię nabyte przez znakomite zasługi w wojskowym i cywilnym zawodzie*, ustawa o szlachectwie z 1836 r. wprowadzała do życia społecznego w Królestwie szlachectwo dziedziczne i osobiste (art. 1 Ustawy). Ustalała warunki nabywania szlachectwa dziedzicznego (art. 2 - 6) i osobistego (art. 9), znosząc tym samym tradycyjne szlachectwo polskie. Określała kryteria ubiegania się o przyznanie nowego szlachectwa (art. 17). Do rozpoznawania podań w tej sprawie wraz z nakazanymi dokumentami w miejsce istniejącego w Królestwie od 1834 r. Komitetu Rozpoznawania Dowodów Szlachectwa zapowiadała powołanie przy Radzie Stanu Królestwa Polskiego na wzór rosyjski centralnego urzędu heraldycznego zwanego Heroldią Królestwa Polskiego (art. 51 - 54). Nakładała na nią obowiązek ostatecz-

²⁰ A. Korobowicz, *Stosunek władz świeckich do obrządku greckokatolickiego w świetle prawa Królestwa Polskiego 1815 - 1875*, Annales UMCS, Sekcja F, t. XX, 1965, s. 146 - 159.

²¹ P. Guch, *Popowstaniowa kasata klasztorów w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w 1832 r.*, w: *Duchowicństwo a powstanie listopadowe*, Roczniki Humanistyczne, t. XXVIII, 1980, s. 210 - 211.

²² DPKP, t. XIX, s. 179 - 289; „Dziennik Powszechny” nr 204 z 21 VII 1836 r., s. 985 - 988; „Kurier Warszawski” nr 1902 z 20 VII 1836 r., s. 944 - 959; Por. BUW, rkps 149, k. 10 - 57.

nego przedstawiania propozycji w sprawach nadania lub utrzymania szlachectwa na forum Ogólnego Zgromadzenia Rady Stanu (art. 66), zajmowania się sporządzaniem dyplomów na szlachectwo, utrzymywaniem aktualnej księgi szlachty całego Królestwa i ułożeniem herbarza (art. 65). W województwach zapowiadała powołanie przy komisjach wojewódzkich Deputacji Szlacheckich i określała ich zadania (art. 69).

Nowo wylegitymowanej szlachcie ustawa przyznawała nader skromne przywileje i prawa o wiele mniejsze niż w Cesarstwie. Z praw majątkowych zastrzegała szlachcie nowo wylegitymowanej Królestwa wyłączne, ale mało realne, prawo zakładania miast prywatnych, nie przywracała monopolu władania ziemią ani żadnych większych przywilejów podatkowych. Zapewniała jedynie pewne ulgi podczas postępowania karnego, m.in. takie, że osoby wywodzące się ze szlachty nie podlegały karze cielesnej, nie mogły być okute w kajdany, wojskowi nieoficerowie pochodzenia szlacheckiego mieli być traktowani tak jak oficerowie. Wyrok orzekający utratę szlachectwa wymagał zatwierdzenia carskiego. Dom szlachezca zwolniony był od kwaterunku (art. 36 - 38, 41, 47 - 49).

Nowa ustawa nie zwalniała młodzieży szlacheckiej od stawania do zaciągu wojskowego, a jedynie skracala czas służby dla tej grupy poborowych od 15 do 10 lat. Nie zastrzegała wyłączności posad rządowych. W sytuacji obowiązywania stanu wojennego w Królestwie przez cały omawiany przez nas okres w praktyce utrzymywane były dwa pożądane dla zaborcy przywileje: dostępu młodzieży szlacheckiej do stopni oficerskich w armii rosyjskiej i nauki w szkołach istniejących w Królestwie i Cesarstwie.

Uruchomienie zapowiedzianej Heroldii Królestwa Polskiego przy Radzie Stanu w myśl art. 51 - 55 przypadło na okres 1 - 6 IX 1836 r. W myśl rozporządzenia ks. Paskiewicza zakomunikowanego na posiedzeniu Rady Stanu z 11/23 VII 1836 r. w wykonaniu zapisu powyższej ustawy rozwiązany został istniejący od 1832 r. Tymczasowy Komitet do Rozpoznawania Szlachectwa, a uruchomiony został z dniem 1 IX 1836 r. wydział stały Heroldii; ustalono, że podania osób prywatnych *wnoszone być mają na papierze stemplowym 2 złp.*, poinformowano o decyzji carskiej mianowania prezesem Heroldii — hr. Aleksandra Colonna Walewskiego, członkami: hr. Ignacego Komorowskiego i byłego płk. Michała Sobieskiego, oraz mianowaniu dyrektorem wydziału stałego Jana Chyliczkowskiego²³.

Na posiedzeniu Rady Stanu z 20 VIII/1 IX 1836 r. zadecydowano o wysokości opłat za wydawanie świadectwa szlacheckiego, ustalając

²³ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt.: AGAD), Komisja Spraw Wewnętrznych i Duchownych (dalej cyt.: KRSW), sygn. 7094, s. 6 - 9. Heroldia Królestwa Polskiego 1836 - 1839. Wypis z protokołu posiedzenia Rady Stanu z 11/23 VII 1836 r.

opłatę 50 złp. za świadectwo przed wydaniem prawa za przygotowanie dyplomu, 550 złp. od każdego zainteresowanego i opłatę stemplową w wysokości 3 tys. złp. dla każdego nowo uszlachconego oraz zatwierdzono organizację Kancelarii Heroldii²⁴.

Pierwsze posiedzenie Heroldii Królestwa Polskiego odbyło się 6 IX 1836 r. i z tym dniem ogłosiła ona *rozpoczęcie swych czynności*, powiadamiając w prasie o rozwiązaniu poprzedniego Komitetu do Rozpoznawania Szlachectwa i oznaczeniu czasu jednego roku na udowodnienie szlachectwa dla osób mieszkających w Królestwie lub Rosji oraz 2 lat dla osób przebywających za granicą *za zgodą Rządu* licząc od dnia 1/13 IX 1836 r.²⁵

Ukonstytuowanie deputacji szlacheckich przy komisjach wojewódzkich nastąpiło w miesiącach listopad-grudzień 1836 r., ale wbrew zapisowi art. 69 - 73 Ustawy o szlachectwie z 1836 r. Decyzją bowiem namiestnika KRSW zobowiązana została do *niezwłocznego uruchomienia deputacji*, z urzędników administracji i sądowych będących szlachtą, *nie czekając na innych członków stanu szlacheckiego po jednym z każdego obwodu* podać się mogących²⁶.

W myśl powyższego zalecenia pierwsza zebrała się deputacja szlachecka woj. kaliskiego — 12/24 XI 1836 r., następnie 18/30 XI 1836 r. — woj. podlaskiego, 19 XI/1 XII 1836 r. — woj. płockiego, 21 XI/3 XII 1836 r. — woj. mazowieckiego, 24 XI/9 XII 1836 r. — woj. krakowskiego, 27 XI/9 XII 1836 r. — woj. lubelskiego o najszerszym, bo dziewięciosobowym składzie, ale bez przedstawicieli szlachty. Najpóźniej, bo 2/14 XII 1836 r. *zawiązała się* deputacja szlachecka woj. augustowskiego i woj. sandomierskiego, która 10/22 XII 1836 r. rozpoczęła czynności²⁷.

Deputacje szlacheckie od początku nabrały charakteru urzędniczego i nie stały się nigdy namiastką jakiegokolwiek samorządu szlacheckiego, lecz jeszcze jednym urzędem, do którego zgłaszał się zainteresowany szlachcic w roli petenta. Deputacje szlacheckie wbrew nazwie i zapisowi ustawy z 1836 r. nie spełniały roli pośrednika między szlachtą danego województwa a Heroldią Królestwa Polskiego, lecz sprowadzone zostały pod względem kancelaryjnym do niższego ogniwa wykonawczego Heroldii w strukturze administracji komisji wojewódzkiej, a następnie rządu gubernialnego, formalnie odpowiedzialnego przed Heroldią, lecz faktycznie podległego bezpośrednio prezesowi komisji wojewódzkiej, a na-

²⁴ AGAD, II Rada Stanu (dalej cyt.: II RS), sygn. 502, k. 3 - 34; AGAD, KRSW, sygn. 7094, s. 68 - 40, Heroldia Królestwa Polskiego 1836 - 1839, Wypis z protokołu posiedzenia Rady Stanu z 20 VIII/1 IX 1836 r., „Dziennik Powszechny” nr 297 z 23 X 1836 r., s. 1437 - 1439.

²⁵ AGAD, KRSW, sygn. 7094, s. 71 - 73. Heroldia.

²⁶ AGAD, KRSW, sygn. 7092, s. 1 - 12. Deputacje szlacheckie po guberniach Królestwa Polskiego 1836 - 1838.

²⁷ Ibidem, s. 7 - 9, 24 - 29, 31 - 33, 42 - 43, 78 - 79.

stępnie gubernatorowi cywilnemu²⁸. Gubernator jako przewodniczący do 1849 r. nie tylko wyznaczał terminy ich posiedzeń, ale jako bezpośredni zwierzchnik urzędników wchodzących w skład deputacji (dwaj prezesi sądów i dwaj prokuratorzy, trzech komisarzy wydziałowych) miał decydujący wpływ przy rozpatrywaniu i opiniowaniu podań ubiegających się o potwierdzenie szlachectwa oraz ustalaniu projektów funduszków od Rządu na ten cel. Zgodnie bowiem z decyzją Rady Administracyjnej na utrzymanie deputacji wyasygnowano pieniądze z „funduszy ogólnych skarbu”, przeznaczając w roku 1837 — 32 500 złp. na ten cel, w latach 1838 - 1841 stałą kwotę roczną w wysokości 34 600 złp., w tym 28 600 złp. na cele deputacji i 6 tys. do dyspozycji KRSW, w latach 1842 - 1844 równowartość tej sumy w rublach, tj. 5190 rs. Po reorganizacji zaś administracji Królestwa od 1844 r. wyznaczano corocznie sumę 4900 rs.²⁹

Sumy te przeznaczały deputacje na prowadzenie własnych kancelarii, wydatkując w latach 1837 - 1849 na ten cel ponad 25 280 rs. Organizację wewnętrzną, zakres czynności i odpowiedzialności deputacji określała stosowna instrukcja Heroldii z 5/17 XI 1836 r.

Rozpoczęta w 1836 r. na podstawie Ustawy o szlachectwie akcja legitymacyjna szlachty na mocy tego aparatu pociągnęła za sobą nie tylko wydatki na jego utrzymanie, ale przyniosła wzrost korespondencji między różnymi organami cywilnymi w Królestwie a Heroldią, między władzami a Sztabem Głównym I Armii Czynnej. Przyniosła interwencje komisji wojewódzkich (rządów gubernialnych) w KRSW, jak też pozostałych komisji rządowych w Heroldii w sprawie przyspieszenia prac nad nadaniem szlachectwa, czy też przygotowywaniem dyplomów szlachectwa dla swoich urzędników. Wysokie koszty dyplomów natomiast wyzwoliły lawinę prośb urzędników do kierownictw komisji rządowych o zwolnienie z opłat lub rozłożenie na raty żądanych spłat. W proces legitymacji szlachty Królestwa wprzęgnięte zostały wszystkie komisje rządowe na czele z KRSW z podległym jej aparatem oraz naczelnicy wojenni z zadaniem dostarczenia różnych informacji o osobach będących przedmiotem zainteresowania Heroldii, wszczęcia poszukiwań, wydania stosownych opinii itp.³⁰

Wbrew pierwotnym założeniom zakończenia akcji legitymacyjnej w ciągu 2 lat, pod wpływem mnogości napływających do Heroldii prośb

²⁸ Por. E. Sęczyc, *Heraldica urzędowe w latach 1836 - 1961 w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Archeion, t. LXXIX, 1985, s. 119 - 134.

²⁹ AGAD, KRSW, sygn. 7092, s. 88 - 89, 111 - 112, 135 - 136, 150 - 151; sygn. 7093, s. 9 - 10, 29 - 30, 97 - 98, 234 - 237, 357, 358. Deputacje szlacheckie po guberniach Królestwa Polskiego 1836 - 1860.

³⁰ AGAD, KRSW, sygn. 7097, s. 31 - 32, 99 - 115, 165 - 167, 378 - 385, Heroldia Królestwa Polskiego 1836 - 1839; sygn. 7098, s. 17 - 39, 71 - 78, 174 - 221, Heroldia Królestwa Polskiego 1838 - 1840; sygn. 7100, s. 1 - 70, 160 - 165, Heroldia Królestwa Polskiego 1839 - 1841.

i podań, jak też ze względu na to, że do 1839 r. Ogólne Zebranie II Rady Stanu zatwierdziło szlachectwo tylko dla 5166 osób, władze Królestwa zmuszone zostały do ciągłego przedłużania czasu trwania tej akcji. Spowodowało to wydanie postanowienia Rady Administracyjnej z 21 XII 1839 r., liberalizującego niektóre kryteria legitymacyjne m.in. przez uznanie posiadania wsi przed rokiem 1795 za dowód lub sprawowania urzędu ziemskiego i zalecenie, by w sytuacjach wątpliwych przepisy ustawy z 1836 r. interpretować na korzyść zainteresowanego. Następnie przez dopuszczenie możliwości uzyskania szlachectwa przez dzieci oficerów byłego Wojska Polskiego od stopnia kapitana wzwyż — mocą decyzji Rządu z 26 V 1843 r.³¹ Doprowadzona do 1856 r. umożliwiła uzyskanie świadectwa przez Heroldię dla grupy ponad 17 tys. osób, przyniosła redukcję stanu liczebnego tradycyjnej szlachty polskiej liczącej przed rokiem 1830 około 300 tys. osób do 84,5 tys. osób w 1861 r.³²

Przeobrażenie tradycyjnej szlachty polskiej w szlachtę wzoru rosyjskiego w myśl ustawy z 1836 r. w sposób skuteczny przyczyniło się do liczebnego zmniejszenia tej grupy społeczeństwa Królestwa, a tym samym osłabiło ją wobec pozostałych grup w ówczesnym społeczeństwie. Reforma szlachectwa w Królestwie była jednym z licznych instrumentów aktywnej polityki społecznej zaborcy dążącego do powstrzymania zachodzących przemian w ówczesnym społeczeństwie Królestwa, a idących w kierunku przekształcania się w nowoczesne społeczeństwo europejskie pod wpływem rozwijających się stosunków kapitalistycznych. Przeprowadzona zza biurka, nie uwzględniająca rzeczywistości w Królestwie, nie osiągnęła zamierzonych przez władze zaborcze skutków. Nie stworzyła nowej wewnętrznie zwartej struktury stanowej z nowo wylegitymowanej szlachty, będącej oparciem dla władzy w Królestwie. Wręcz odwrotnie, przyspieszyła proces zmian zachodzących w tej grupie pod wpływem czynników ekonomicznych poprzez rozbitcie na mocy prawa tradycyjnej struktury stanowej i rozluźnienie dotychczasowej więzi wewnętrznej opartej na tradycji i zwyczaju.

Przeprowadzona na wzór reformy carskiej w stosunku do szlachty tzw. guberni zachodnich Cesarstwa na mocy ukazu z 19 X 1831 r. umożliwiła, podobnie jak i na tamtych terenach, rozwój łapówkarstwa i przekupstwa wśród urzędników³³.

³¹ AGAD, Rada Administracyjna t. II, sygn. 55 (dalej cyt.: R. Adm. II — 55), prot. 84, R. Adm. Król. Pol. z 5/17 XII 1839 r., s. 454. R. Adm. II-61, Prot. 52, R. Adm. Król. Pol. z 14/26 II 1843, s. 630 - 631.

³² Z. Stankiewicz, *Królestwo Polskie 1815 - 1863*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. III. *Od rozbiorów do uwłaszczenia* pod red. J. Bardacha i M. Gluck-Senkowskiej, Warszawa 1981, s. 251; Por. J. Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu*, Warszawa 1968, s. 222.

³³ Patrz J. I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1820 - 1863*, Kraków 1982, t. I, s. 135 - 136, 146 - 147. Listy Kraszewskiego do ojca Jana z IX 1846 r. i XI 1847 r.

Sprzeczną z duchem i literą Statutu Organicznego z 1832 r. zachwiała zasada równości wobec prawa, podważyła wiarygodność obowiązujących w Królestwie kodeksów prawa cywilnego i karnego. Była jednym z pierwszych kroków przygotowujących grunt dla wprowadzenia w Królestwie rosyjskiego prawa karnego³⁴. Była aktem represji władz rosyjskich wobec szlachty — głównego uczestnika stłumionego powstania, stanowiła przejaw upodobnienia stosunków społecznych w Królestwie do panujących w Cesarstwie, mimo zachowania polskiego charakteru nobilitacji.

Uzupełnieniem tworzonego nowego systemu godności szlacheckiej było Prawo o tytułach honorowych z 23 IX/5 X 1840 r., które unieważniając poprzednie przepisy w tej sprawie, narzucało nowe kryteria przyznawania tytułów honorowych, oprócz utrzymania tytułów nadanych przez cara Aleksandra I, ustalało podobną procedurę co przy uzyskiwaniu szlachectwa i uzależniało końcowy wynik od woli carskiej³⁵. W rzeczywistości było kolejną weryfikacją szlachty Królestwa Polskiego.

Następną konsekwencją Ustawy o szlachectwie z 1836 r. był ukaz carski z 30 V/12 VI 1849 r., ustanawiający marszałków gubernialnych szlachty w Królestwie Polskim na wzór samorządu stanowego istniejącego od 1832 r. w zachodnich guberniach Cesarstwa. Zgodnie z tą decyzją carską marszałkowie gubernialni szlachty w Królestwie Polskim przyjmując przewodnictwo w deputacjach szlacheckich, назначeni zostali na władzę opiekuńczą i opiniującą zarejestrowanej szlachty guberni z prawem reprezentowania jej wobec czynników rządowych. Byli urzędnikami mianowanymi na 3 lata przez cara na wniosek namiestnika, w odróżnieniu od wybieralnych marszałków w Cesarstwie. Zgodnie z instrukcją zatwierdzoną przez cara mieli obok spraw związanych z prowadzoną akcją legitymacji szlachty prawo przedstawiania kandydatów na sędziów pokoju, przewodniczących i członków instytucji dobroczynnych, prawo inicjowania składek pieniężnych na cele „dobra ogólnego”, nadzorowania wspólnie z Heroldią prowadzenia ksiąg szlacheckich w guberniach z udziałem deputacji szlacheckich. Do zadań ich należało też polubowne rozstrzyganie sporów między właścicielami ziemskimi, a w myśl ukazu czerwcowego z 1846 r., branie udziału jako rozjemcy w sporach między dziedzicami a chłopami oraz decydowanie o ulgach dla chłopów. Marszałkowie otrzymali też pełnomocnictwo występowania ze swymi uwagami i spostrzeżeniami dotyczącymi kwestii włościańskiej do na-

³⁴ M. Senkowska, *Kara więzienia w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w.*, Wrocław 1961, s. 80 - 81.

³⁵ DPKP, t. XXVI, s. 49 - 81; Por. F. Ramotowska, *Wstęp do Inwentarza II Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1832 - 1841*, Warszawa 1976, s. 26; S. Zawadzki, *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa 1860, s. 345.

miestnika i gubernatorów cywilnych. Do ich zadań należało nakłanianie dziedziców do komasacji gruntów i oczynszowania. Mieli ponadto czuwać nad sytuacją żywnościową danej guberni m.in. poprzez inicjowanie zakładania magazynów zbożowych. Wchodzili z urzędu w skład rad szcze-gółowych zakładów dobroczynnych danej guberni, łącznie z obowiązkiem ich wizytowania ³⁶.

W myśl innej instrukcji namiestnika spadał na nich obowiązek do-zoru nad „morale politycznym” szlachty, a zwłaszcza młodzieży szlache-ckiej, którą zobowiązani zostali *przekonaniem i radą naprowadzać na dro-gę świętych w postępowaniu z Rządem z porządkiem towarzyskim obo-wiązków* ³⁷.

Do ich dyspozycji przeszły dane kancelarie deputacji szlacheckich zwane od 1849 r. biurami marszałków szlachty, których organizację określiła na nowo specjalna instrukcja z 4 I 1850 r. oraz stały fundusz na ten cel zatwierdzany corocznie przez Rząd.

Pierwszymi marszałkami gubernialnymi szlachty z funduszem 3 tys. złp. na reprezentantów mianowani zostali: w guberni augustowskiej — ks. Paweł Sapiecha — były płk wojsk rosyjskich, którego w styczniu 1850 r. zastąpił hr. Aleksander Kuczyński, w guberni lubelskiej — hr. Jan Jezierski, który pozycję swoją zawdzięczał stosunkom towarzysko-rodzinnym, w guberni płockiej — Hilary Ostrowski, były dyrektor wydziału kontroli w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, najwybitniej-sza osobowość z grona marszałków, w guberni radomskiej — Edward Niemojewski, szambelan JCMości oraz w guberni warszawskiej — hr. Antoni Potocki, senator i tajny radca ³⁸.

Urzędniczy charakter tej instytucji, podobnie jak deputacji szlache-ckich, niejasne usytuowanie w ogniwach administracji Królestwa, niezale-żność od Heroldii, rozległe ale o charakterze ogólnym kompetencje za-warte w kilku instrukcjach sprawiły, że instytucja ta była sztuczna i za-wieszona w próżni i nie uzyskała żadnego poważania w ówczesnym spo-łeczeństwie i historiografii ³⁹.

Reforma szlachectwa podjęta przez władze zaborcze w duchu zacho-wawczym nie spełniła pokładanych w niej nadziei, że uczyni z nowo

³⁶ H. Chamerańska, *Marszałkowie szlachty w Królestwie Polskim 1849 - 1861*, w: *Ziemiaństwo polskie 1795 - 1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi pod red. J. Leskiewiczowej*, Warszawa 1985, s. 241 - 249; Por. J. Willaume, *Jan Jezierski wobec sprawy chłopskiej 1850 - 1857*, w: *Wieś lubelska przed uwłasz-czeniem*, Lublin 1964, s. 93 - 127.

³⁷ E. Sęczyński, *Heraldica urzędowe*, s. 124.

³⁸ AGAD, R. Adm. II-93, Prot. 38 R. Adm. Król. Pol. z 3/15 III 1849 r., s. 411 - 412.

³⁹ F. Skarbek, *Dzieje Polski*, cz. III: *Królestwo Polskie po rewolucji listopa-dowej*, Poznań 1877, s. 163; W. Przyborski, *Historia dwóch lat 1861 - 1862*, t. I, Kraków 1892, s. 104; J. Jedlicki, *Klejnot i bariery*, s. 431.

wylegitymowanej szlachty aktywną siłę wspierającą Rząd. Oficjalnie zamknął ją ukaz carski z 24 V/5 VI 1861 r.

3. Wydarzenia krakowskie 1846 r. oraz „rabacja chłopska” w Galicji, jak też wystąpienia chłopskie w samym Królestwie zadecydowały, że władze rosyjskie postanowiły ingerować prawnie w stosunki pańszczyźniane w kierunku unormowania powinności chłopskich w dobrach prywatnych w celu zjednania tej grupy społeczeństwa polskiego dla swoich rządów.

Mocą ukazu z 26 V/7 VI 1846 r. — dzieła tajnego komitetu — car stwierdziwszy w arendzie do tego ukazu, że *włościanie w dobrach prywatnych osiedli skutkiem nieoznaczenia przez prawo stałych w tej mierze zasad jedynie od dowolności właścicieli dóbr zależą [...], że właściciele dóbr samowolnie rugują włościan i uszczuplają grunta przez nich posiadane*, zapewniał nienaruszalność nadziałów chłopskich od 3 mórg wzwyż, dopóki wykonywane są z nich należycie powinności określone dla tych nadziałów⁴⁰. Zakazywał dziedzicowi samowolnego rúgowania chłopu z określonego nadziału, jak też zmniejszenia powierzchni tego nadziału. Nie pozwalał na podwyższanie chłopom „obowiązków” z tytułu użytkowania gruntu, a przenoszenie się i zmianę miejsca zamieszkania warunkował zachowaniem stosownych przepisów policyjnych i obowiązkiem powiadomienia dziedzica o swym zamiarze na 3 miesiące przed następnym rokiem gospodarczym (art. 1 Ukazu). Wprowadzał zasadę ochrony ziemi chłopskiej jako całości, poprzez nałożenie na właściciela ziemskiego obowiązku zasiedlenia zwolnionych nadziałów najpóźniej w ciągu 2 lat. Zakazywał włączania wolnych nadziałów do gruntów folwarcznych (art. 2), przeciwstawiając się dotychczasowej praktyce powiększania gospodarstw folwarcznych kosztem gruntów chłopskich i stabilizując ówczesny stan posiadania gruntów przez chłopstwo. Postanowienia art. 2 nie kasowały postanowień art. 1 mających chronić konkretne, indywidualne posiadanie ziemi przez chłopu, ale dopiero gwarancja ogólna ochrony nienaruszalności ziemi chłopskiej wynikająca z art. 2 mogła w jakimś stopniu czynić postanowienia te realnymi. Stały natomiast te postanowienia w sprzeczności z przepisami ówczesnego prawa cywilnego Królestwa pozwalającymi pełne dysponowanie dotychczasową własnością szlachecką na wsi⁴¹.

W kwestii powinności chłopskich, tj. darmoch i najmów przymusowych ukaz z 1846 r. ograniczał się jedynie do rozróżnienia powinności

⁴⁰ DPKP, t. XXXVIII, s. 4-17; J. Sawicki, *Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego*, t. II, Warszawa 1953, s. 154-155; F. Połomski, *Wybór tekstów źródłowych z ustroju ziem polskich 1807-1908*, Wrocław 1977, s. 60-61.

⁴¹ Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim, oprac. K. i S. Śreniowski, Warszawa 1961, s. 372-374; F. Skarbek, o.c., s. 149-150.

opartych na tytule prawnym i pozbawionych tytułu oraz zapowiedzi szczegółowego uregulowania zakresu uchylenia powinności. Nie rozstrzygał jednak tu sprawy kategorii tytułu prawnego i nie uchylił mocy prawa zwyczajowego (art. 3). Na władze administracyjne nakładał obowiązek rozpatrywania i rozstrzygania sporów między właścicielami dóbr a chłopami *w sposób najwygodniejszy i o ile być skrócony*. Zobowiązywał Rząd do wydania stosownych przepisów w tej sprawie oraz polecał wszystkim władzom administracyjnym, by czuwały, *ażebym nie dochodziło do nadużyć ze strony właścicieli w wyznaczaniu włościanom dodatkowych powinności, jakie po zniesieniu nieprawnych darmoch i najmów przymusowych okażą się na prawnym tytule oparte i jakie do 20 XI/1 I 1845/1846 r. istniały*. Ustawodawca zastrzegał ponadto, że intencją jego jest, by obie strony traktowane były równorzędnie, a w sprawach spornych *wymierzana była ścisła sprawiedliwość i udzielona zgodna z prawem komu należy opieka* (art. 4). Właścicielom dóbr wskazywał na możliwość zawierania umów o oczynszowanie, a na władze administracyjne nakładał obowiązek udzielania pomocy. Jednocześnie zastrzegał, że umowy zawierane między dwiema stronami muszą być przedstawiane przez władze gubernialne do zatwierdzenia *wyższej władzy rządowej, którą Rada Administracyjna wyznacza* (art. 5). Program stabilizacji posiadania i powinności chłopskich formalnie ustawodawca rozszerzał na wieczystych posiadaczy dóbr rządowych i posiadaczy dóbr należących do *instytutów i gmin* (art. 6), chociaż bez uwzględnienia tu podziału chłopów według kryterium posiadania i poruszania sprawy darmoch i najmów przymusowych.

W wytycznych z czerwca 1846 r. do instrukcji wykonawczej ukazu ks. Paskiewicz zarządził, aby dziedzice sporządzili w dwóch egzemplarzach informacje o powinnościach i prawach chłopskich, czyli tabele prestacyjne. Formularze tabel prestacyjnych zostały przesłane do władz administracyjnych w guberniach w końcu czerwca lub z początkiem lipca 1846 r. przez KRSW. Tabele miały być opracowane przez dziedziców, potwierdzone przez wójtów gmin, a następnie przesłane przez naczelników powiatu do rządów gubernialnych w terminie do 20 sierpnia, a więc przed ogłoszeniem ukazu. Po zaopiniowaniu przez rząd gubernialny miały być przedłożone do 1 listopada KRSW celem zatwierdzenia. Ostateczna decyzja w tej sprawie należała do Rządu⁴².

Zapowiadając ukaz czerwcowy 1846 r. jako akt łaski carskiej, zarządzenie tymczasowe i wstęp do *stanowczego urzędu włościan* ustawodawca zamierzał wykorzystać jego treść propagandowo z celem doraźnym zjednania chłopstwa dla władzy, zapobieżenia buntom chłopskim

⁴² H. Grynwaser, *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w.*, w: Pisma, t. II, Wrocław 1954, s. 122, 150-151; Z. Stankiewicz, *Z dyskusji nad reformami czynszowymi w Królestwie Polskim 1846 - 1862 (Sprawa dobrowolności umów)*, Rocznik Łódzki III/VI, 1960, s. 90.

i zastraszenia szlachty posiadającej, nieznacznie tylko poprawiając sytuację na wsi Królestwa Polskiego. W nie datowanym okólniku do gubernatorów cywilnych ks. Paskiewicz polecał, aby urzędnicy delegowani przez gubernatorów ogłosili treść ukazu w dniach 20-21 VIII 1846 r. Mieli oni przedstawić chłopom dobrodziejstwa, których winni oczekiwać od cara z *zupelnym i nieograniczonym zaufaniem* i nie słuchać pokątnych doradców. Jednocześnie namiestnik przypominał, że dotychczasowe obowiązki nadal obowiązują chłopów, grożąc, że *nie czyniący takowym zadosć nie znajdą ani posłuchu, ani pobłażania i z gruntu zajmowanego wyrugowani zostaną*. Groził także karami za nieposłuszeństwo wobec dziedziców i władz. Okólnik ten miano odczytać gromadom wiejskim przy ogłoszeniu ukazu.

W wykonaniu okólnika KRSW w instrukcji dla urzędników delegowanych do obwieszczenia ukazu dotyczącego polepszenia bytu włościan nakazała odczytać ukaz w obecności dziedzica, wójta, sołtysów i chłopów pańszczyźnianych gminy. Delegowanych urzędników zobowiązała do wyjaśnienia chłopom, że nadal są obowiązani wykonywać wszystkie swoje powinności *rzetelnie i uczciwie*, aż do ogłoszenia ulg przez władze administracyjne. Nakładała ponadto obowiązek przypomnienia chłopom możliwości przeniesienia się pod warunkiem wymówienia dziedzicowi na Nowy Rok w obecności sołtysa i dwóch chłopów osiadłych, aby móc odejść na 3 miesiące przed początkiem roku gospodarczego w dniu św. Wojciecha (23 IV) po zwrocie dworskiego zasiewu i załogi. Zabraniała natomiast wyjaśniać wątpliwości i odpowiadać na pytania chłopów oraz przyjmować skarg⁴³.

Ogłoszone „ulgi” na mocy postanowienia wykonawczego Rady Administracyjnej z 26 XI 1846 r. szły także w tym duchu, gdyż zawęziły ogólne sformułowania ukazu i inaczej zinterpretowały. Znosząc 121 wypadków darmoch (art. 1 Postanowienia) wprowadzało ono dwie formy zamiany części skasowanych darmoch na inny rodzaj świadczeń chłopów na rzecz dworu. Utrzymywało bowiem tzw. gwałty, przekształcając je w dodatkową pańszczyznę (art. 2). Rozwiązywało inaczej problem najmów przymusowych niż ukaz czerwcowy, wykluczało bowiem legalność najmu przymusowego jako takiego, a więc we wszystkich jego formach (art. 3), podczas gdy ukaz zakładał rozróżnienie na najmy legalne i nielegalne. Element niejasności pogłębiał także fakt, że wyłączano również spod likwidacji powinności włościan *mające na celu zabezpieczenie zarządzeń policyjnych*, tj. obowiązek wychodzenia do gaszenia pożarów, naprawy grobli itp. (art. 5), stwarzając w ten sposób „furtkę” prawną do kontynuowania wyzysku chłopów w ukryty sposób przez dwór.

W wykonaniu tego postanowienia KRSW do końca 1846 r. zątwierdziła 16 529 tabel prestacyjnych, w 9400 wsiach zniesiono daremszczysz-

⁴³ H. Grynwaser, o.c., s. 149-150.

ny, w 7728 zniesiono najem przymusowy, a tylko w 6640 dobrach nie stwierdzono ani daremszczyzn, ani najmów przymusowych⁴⁴.

Ukaz czerwcowy 1846 r. spotkał się z niechęcią obu najbardziej zainteresowanych stron — właścicieli ziemskich i chłopów. Szlachta posiadająca uznała go za przejaw ograniczenia dotychczasowych praw dworu wobec chłopów, za naruszenie własności ziemskiej zastrzeżonej prawem. Andrzej Zamoyski ukaz ten uważał za przepis tymczasowy wydany dla uspokojenia wsi po wypadkach galicyjskich, ale groźny dla kształtowania się dalszych stosunków między dworem i chłopami, za akt wymierzony przeciw interesom ziemiaństwa i sprzeczny z obowiązującym kodeksem cywilnym⁴⁵. W podobnym duchu ocenił ten akt łaski carskiej inny przedstawiciel ziemiaństwa, Fryderyk Skarbek, przyznając jednakże, że sami dziedzice zaniedbali sprawę uregulowania prawnego stosunku z własnymi chłopami, że *sami usprawiedliwili poniekąd i poparli zamiary rządu odebrania sobie przewagi nad włościanami*⁴⁶.

Niezadowolenie z dobrodziejstw ukazu 1846 r. okazali także chłopci z całego obszaru Królestwa, którzy oczekiwali większych i natychmiastowych ulg poprzez odmowę podpisywania protokołów ogłoszenia, odmowę pańszczyzny, pisanie skarg do władz.

Ukaz z 1846 r., który R. Hube nazwał „pierwszym zbawiennym krokiem”⁴⁷, w dobie kryzysu przemysłowo-rolniczego 1845 - 1848, nie zapobiegał w radykalny sposób wyzyskowi ekonomicznemu w ówczesnym rolnictwie. Zrodził natomiast niepewność bytu wśród włościan i zwiększoną ich migrację do miast, rewanż zaś ze strony właścicieli, doprowadzając do stanu, że już w 1850 r. na terenie Królestwa było wolnych 1157 osad zupełnie pozbawionych rąk do pracy, dalszego wzrostu ilości nie obsadzonych pustyk włościańskich, która w latach 1846 - 1861 doszła do 14 tys. osad, tj. 5% wszystkich osad włościańskich⁴⁸. Nie stanęły też na wysokości zadania ówczesne władze Królestwa, które okazały się za mało stanowcze we wdrażaniu treści ukazu. Nie wydano ogólnych przepisów regulujących kwestię czynszowania pomimo istniejących w tej

⁴⁴ W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858 - 1861*, t. I, Warszawa 1904, s. 140; S. Śreniowski, *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi Królestwa Polskiego 1831 - 1864*, Warszawa 1903, s. 116, H. Grynwaser, o.c., s. 136, N. Szczerbatow, *Rządy ks. Paskiewicza w Królestwie Polskim (1832 - 1842)*, Warszawa 1900, s. 295 - 296, 305 - 306.

⁴⁵ W. Grabski, o.c., t. I, s. 155; Biblioteka Ossolineum rkps 5700 A. Zamoyski do Kajetana Garbińskiego 24 II 1844 r.

⁴⁶ F. Skarbek, o.c., s. 149 - 153.

⁴⁷ Biblioteka Jagiellońska (dalej cyt.: BJ) rkps 5009 II ks. 10: R. Hube, *Niektóre myśli o przyszłym urządzeniu włościan*; W. Sobociński, *Z dziejów prac kodyfikacyjnych dla Królestwa Polskiego i Rosji. Romuald Hube wobec kwestii chłopskiej*, w: *Wiek XIX*, Warszawa 1967, s. 179.

⁴⁸ T. Gołąbiowski, *Stosunki gospodarczo-społeczne w Królestwie Kongresowym w okresie 1815 - 1846*, Przegląd Socjologiczny R. IV; 1947, s. 250 - 251.

mierze wzorców, nie powołano lokalnych urzędów gospodarczych na wzór komistany w dobrach rządowych, ograniczając się jedynie do utworzenia w KRSW z dniem 1 I 1847 r. sekcji włościańskiej, która od stycznia 1851 r. przyjęła nazwę sekcji włościan i kolonistów. Z 94 kontraktów czynszowych podanych do zatwierdzenia jeszcze w 1846 r. Rząd zatwierdził tylko — 1, a w 1855 r. — 3⁴⁹. Za „szczególną gorliwość” we wprowadzeniu w życie tego aktu radcą tajnym car mianował ówczesnego dyrektora wydziału administracyjnego KRSW Ignacego Badeniego, Wincen- tego Kozłowskiego i Michała Bończę-Brujewicza — radcami stanu⁵⁰.

Ukaz czerwcowy 1846 r. był pewnym, choć spóźnionym krokiem władz rosyjskich w dziedzinie regulacji stosunków w Królestwie Polskim, stabilizacji stanu posiadania chłopskiego, próbą kolejnej prawnej ingerencji w stosunki społeczne, celem zapewnienia sobie wpływu i kontroli nad ich kształtowaniem się w pożądanym przez władze kierunku. Poprzez zawarte regulacje prawne, podważając dotychczasową podstawę własności szlacheckiej z 1807 r., umożliwiał przejście od pańszczyzny i najmów przymusowych do odrobku i wolnego najmu oraz przyspieszał wykształcenie się grupy robotników rolnych z nadziałem. Historyczne znaczenie ukazowi polegało na tym, że zapoczątkował on państwową regulację praw chłopów w Królestwie Polskim, był niekonsekwentną próbą przesunięcia dotychczasowych stosunków pozaprawnych na stosunki prawne — jak zauważył T. Mencil⁵¹. Był aktem, który wbrew zamierzeniom ustawodawcy przyspieszał rozwój stosunków kapitalistycznych w Królestwie i odegrał rolę punktu krystalizującego dla kształtowania się odrębnej świadomości agrarno-klasowej włościan, zdynamizował ruch emancypacyjny wsi nie tylko Królestwa Polskiego, ale poruszył wsie Białorusi, Litwy i Ukrainy.

4. Polityka upodobnienia stosunków społecznych Królestwa do Cesarstwa dotknęła także nowo rodzącą się burżuazję Królestwa Polskiego.

Car Mikołaj I pod fałszywym pretekstem konieczności unormowania sytuacji prawnej *klasy handlującej* po zniesieniu linii celnej między Królestwem a Cesarstwem i zaprowadzeniu w Królestwie rosyjskiego zarządu celnego narzucił nową organizację kupiectwa w Królestwie na wzór, *jakie ma ta klasa w Cesarstwie* ukazem z 28 V/8 VI 1851 r.⁵²

⁴⁹ W. Grabski, o.c., s. 149.

⁵⁰ AGAD, R. Adm. II-85 Prot. 24. R. Adm. Król. Pol. z 26 III/7 IV 1847, s. 4-5.

⁵¹ T. Mencil, *Recenzja pracy S. Śreniowskiego: Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi Królestwa Polskiego 1831-1864*, Warszawa 1963, s. 306, Kwart. Hist. R. LXXI, 1964, z. 4, s. 1095-1098.

⁵² DPKP, t. XLIV, s. 191-315. AGAD, KRSW, sygn. 6918, s. 7-9. Zaprowadzenie gildii kupieckich w Królestwie Polskim 1851-1860.

Prawo o gildiach kupieckich i ich urządzeniu wprowadziło tymczasowo podział kupiectwa Królestwa Polskiego na dwie gildie do czasu *urządzenia trzeciej gildii zgodnie z ustawami Cesarstwa* (art. 1 Ukazu i art. 2 Urządzenia gildii). Zastrzegało formalnie prawo nabycia uprawnień kupców gildyjnych wszystkim mieszkańcom Królestwa i Cesarstwa oraz cudzoziemcom, ale z pewnymi ograniczeniami, wyłączając duchownych wszelkich wyznań, urzędników, wojskowych niższych stopni służby czynnej, osoby skazane wyrokiem sądowym na pozbawienie wszelkich praw lub tylko prawa prowadzenia handlu oraz niewypłacalnych (art. 3 - 5). Do kupców I gildii zaliczało posiadaczy minimum 15 tys. rs kapitału i opłacających roczną opłatę w wysokości 330 rs. Przyznawało im uprawnienia do zajmowania się bankierstwem oraz nieograniczonym handlem bezpośrednim lub pośrednim towarami zagranicznymi (art. 6, 42). Do II gildii zaliczało kupców mających kapitał w wysokości 6 tys. rs, opłacających rocznie 123 rs; dawało im to możliwość sprowadzenia z zagranicy towarów do sumy 90 tys. rs bez policzenia srebra i złota w sztabach i towarów tranzytowych o wartości 15 tys. rs na każdego wspólnika i 90 tys. rs rocznie (art. 7, 39, 42). Wprowadziło nazwę dla kupca I gildii — kupca pryncypialnego lub negocjanta i określiło ściśle, kto może nazywać się bankierem (art. 10). Zapowiadało wprowadzenie księgi aksamitnej kupców I gildii i nakładało stosowne obowiązki na władze rządowe Królestwa (art. 11 - 14). Określało warunki wstępu do kupiectwa, nakładając stosowne obowiązki na Magistrat m. Warszawy i rządy gubernialne, wyznaczając termin nabywania patentu w okresie od 3/15 XI do 19/31 XII każdego roku na rok następny (art. 45 - 60). Za nieprzestrzeganie przepisów przewidywało kary kodeksem karnym przewidziane i stosowne kary pieniężne egzekwowane w drodze administracyjnej (art. 73 - 82). Zastrzegało obowiązywanie poprzednich przepisów w kwestii handlu i kupiectwa *o ile przez niniejsze urządzenie zmienione nie zostały* (art. 87). Operacje handlowe opiewające na mniejsze sumy prawo powierzało pozostałym kupcom tzw. niegildyjnym za opłatą zwykłego konsensu, zwalniając od posiadania takiego patentu handlujących płodami surowymi ziemi, bydłem, końmi, artykułami żywnościowymi, wyrobami przemysłu wiejskiego, ale bez możliwości otwierania sklepów itp. (art. 62 - 64). Przewidywało powoływanie instytucji komisanta pod pewnymi warunkami (art. 66 - 69).

Na wzór rozwiązań zastosowanych w Cesarstwie prawo to przewidywało przyznanie *za szczególne zasługi* tytułu radcy handlowego lub obywatelstwa poczesnego, zapowiadając wydanie stosownych przepisów (art. 16), kupcom wyznań chrześcijańskich możliwość otrzymania rang cywilnych, orderów i medali wraz z przynależnymi do tego prawami (art. 17). Dla kupców I gildii, ale z dwunastoletnim stażem działalności handlowej prawo dozwalało czynić starania o przyjęcie dzieci swoich do wyższych szkół w Cesarstwie (art. 19) oraz prawo wstępu na dwór ce-

sarski, noszenie szpady i munduru obywatelskiego danej guberni, ale ograniczało te przywileje do osoby tylko samego kupca (art. 15).

Wbrew zapowiedzi potraktowania jednakowo kupców rosyjskich z kupcami Królestwa, faworyzowało kupców rosyjskich, a nawet włościan zajmujących się handlem, zwalniając ich od zaciągu wojskowego, a nie czyniąc tego wobec kupców z Królestwa (art. 9). Formalnie tylko zrównywało kupców I i II gildii z Królestwa z kupcami rosyjskimi, m.in. poprzez pozwolenie prowadzenia handlu hurtowego, utrzymywanie okrętów, magazynów, ale nakładało wymóg wykupienia patentu, ponoszenia ciężarów na równi z kupcami „miejscowymi”. Pozwalało na prowadzenie handlu częściowego, zakładanie kantorów, komisów na obszarze Cesarstwa, ale pod warunkiem wykupienia świadectwa na kupca II gildii Cesarstwa. Kupców rosyjskich przybywających do Królestwa natomiast zwalniało od zapisywania się do zgromadzeń kupieckich w Królestwie i wnoszenia stosownych opłat rejestracyjnych oraz od wymogu wykazania się stosownym kapitałem przed tymi zgromadzeniami i czynienia stosownych opłat na rzecz Skarbu (art. 40).

Nie przyznawało żadnych praw kupcom pochodzenia żydowskiego w Królestwie, oprócz przewidywania nagradzania medalami (art. 17). Faworyzowało kupiectwo rosyjskie pochodzenia żydowskiego przybywające do Królestwa, gdyż przyznawało im wyżej wymienione przywileje. Dyskryminowało natomiast kupców Żydów z Królestwa poprzez wzbrowienie im przebywania w celach handlowych w stolicy Cesarstwa i większości miast Cesarstwa (art. 22) — wbrew stanowisku KRzPiS wyrażonym w piśmie z 4 VI 1845 r., powołującej się na art. 1 i 19 Statutu Organicznego z 1832 r. i art. 457 i 458 i 1740 Zbioru Ustaw Skarbowych Cesarstwa wypowiedzającej się za zastosowaniem jednakowych przepisów wobec tej grupy kupców⁵³.

Prawo o gildiach i ich urządzeniu z 1851 r., rezultat prac warszawskiego komitetu powołanego pod przewodnictwem ówczesnego dyrektora wydziału przemysłu i kunsztów KRSW Piotra Brujewicza, było kolejnym krokiem w dyskryminacji Królestwa w stosunkach społeczno-gospodarczych z Cesarstwem, po represyjnej taryfie celnej z 1832 r., ujednoliceniu ustroju metrycznego i pieniężnego w latach czterdziestych, zniesieniu granicy celnej między Królestwem a Cesarstwem i oddzielnego zarządu celnego Królestwa. Stanowiło kolejny krok w procesie unifikacji społeczno-gospodarczej Królestwa z Cesarstwem, w którym interes Królestwa zepchnięty został na dalsze miejsce. Znosiło poprzednio istniejące przepisy w dziedzinie handlu i kupiectwa z 1817 r. i niszczyło pierwiastek samorządności istniejący w zgromadzeniach rzemieślników i kupców Królestwa, tworząc w sposób sztuczny odrębną grupę społeczno-zawodową

⁵³ AGAD, KRSW, sygn. 6626, k. 25-27, 58-59, Ściśnianie napływu Żydów do Królestwa 1838-1861, Pismo KRzPiS z 4 VI 1845 r. do KRSW ustosunkowujące się do projektu ustawy o wydawaniu Żydom z Królestwa paszportów.

na zasadzie luźnej korporacji. Wprowadzone z za biurka na wzór poprzednich aktów prawnych było kolejną próbą prawną ingerencji władz zaborczych w stosunki społeczno-gospodarcze Królestwa Polskiego w celu zapewnienia sobie kontroli nad rosnącą w znaczenie burżuazją. Wprowadzone w myśl postanowienia Rządu z 8 VIII 1851 r., które ks. Paskiewicz *poprzednio rozpoznawać i zatwierdzić* raczył z dniem 1 X 1851 r., tj. w bardzo niefortunnym czasie, jeśli chodzi o naliczanie opłat za otrzymywane patenta gildyjne za 1851 r., nosiło piętno fiskalizmu ekonomicznego władz zaborczych. Nie odpowiadało rozwojowi stosunków kapitałowych w Królestwie, utrudniało mobilność kupiectwa i rozbijało tradycyjne kupiectwo Królestwa.

III. Rosyjskie ustawodawstwo społeczne narzucone przez zaborcę społeczeństwu Królestwa Polskiego po stłumieniu powstania listopadowego 1830/1831 r. było wyrazem realizacji zapowiadanej przez cara koncepcji zbudowania „zjednoczonego narodu” Rosjan i Polaków. Stanowiło jeden z elementów szerszej polityki rusyfikacji i unifikacji podjętych przez władze rosyjskie, jaka występowała w całym okresie 1832 - 1856. Wprowadzane było równolegle ze stosowną polityką rusyfikacji administracji Królestwa i unifikowania kolejnych jej dziedzin z odpowiednimi w Cesarstwie — XIII Zarządy Poczty i Komunikacji, Zarząd Celny, Warszawski Okręg Naukowy. Narzucone Królestwu rozwiązania prawne w dziedzinie społecznej zmierzały do upodobnienia struktur społeczeństwa Królestwa Polskiego do odpowiednich struktur społeczeństwa rosyjskiego. Stanowiły one tylko pewną część szerszych prac kodyfikacyjnych podjętych przez zaborcę. Ustawa o szlachectwie z 1836 r. czy prawo o gildiach i ich urządzeniu z 1851 r. stanowiły jedynie częściową część opracowywanego Prawa o stanach, które zamierzano wprowadzić do Królestwa. Wprowadzone regulacje prawne, obejmujące rosyjskie ustawodawstwo społeczne tego okresu, były nie tylko przejawem aktywnej polityki ustawodawczej zaborcy, mającej na celu zapewnienie sobie wpływu na zachodzące procesy przemian, jakie zachodziły w społeczeństwie polskim, ale były próbą cofnięcia nowoczesnego ustawodawstwa społecznego Królestwa. Za pomocą tego ustawodawstwa zaborca zmierzał do zatarcia istniejącego dotychczas odrębnego ładu społeczno-prawnego Królestwa poprzez prawne zróżnicowanie istniejących grup w społeczeństwie polskim i uzależnienie od władzy cara na wzór „czynszowniczego” społeczeństwa Rosji. Przebudowa ładu dokonywana pod naciskiem zachodzących przemian i zjawisk uważanych przez zaborcę za niepożądane za pomocą regulacji prawnych, o takim charakterze jak np. prawo o małżeństwie z 1836 r., które było reakcją władz na coraz to częstsze małżeństwa mieszane w Królestwie, stała w wyraźnej sprzeczności z postanowieniami tak Statutu Organicznego z 1832 r., jak też Kodeksu Cywilnego z 1825 r., którego nienaruszalność tenże Statut gwarantował.

Reasumując, należy stwierdzić, że próba niemal mechanicznego przeniesienia na grunt społeczno-prawny Królestwa rosyjskiego ustawodawstwa społecznego w okresie 1832-1856 z pewnymi modyfikacjami na niekorzyść Królestwa skończyła się tylko częściowym powodzeniem, niewspółmiernym do zaangażowanych sił i środków. Zadecydowało o tym odmienne i nowoczesne prawo Królestwa Polskiego, odmienna tradycja prawna, niski stopień ustawodawstwa rosyjskiego, funkcjonowanie dwu ośrodków projektodawczych Warszawy i Petersburga nie zawsze zgodnych w swoich opiniach, jeśli chodzi o kierunek prowadzonych prac oraz kunktatorstwo palestry polskiej w obu tych ośrodkach. Ustawodawstwo to jednakże w skuteczny sposób deformowało nie tylko obowiązujące wówczas ustawodawstwo społeczne Królestwa, ale niekorzystnie wpływało na rozwój samego społeczeństwa, na zachodzące w nim przemiany. Zniekształcało tradycję, zwyczaj i obyczaj polski (Ustawa o szlachectwie z 1836 r., prawo o gildiach i ich urządzeniu z 1851 r.). Wpływało także niekorzystnie na kształtowanie się świadomości całego społeczeństwa Królestwa i jego poszczególnych grup. Jednocześnie zamiar, a następnie próba wprowadzenia nowego, ale o charakterze wstecznym ustawodawstwa społecznego do Królestwa w celu zbudowania „zjednoczonego narodu” Rosjan i Polaków wpłynęła w sposób decydujący na unowocześnienie, a następnie rozwój rosyjskiego ustawodawstwa w tym okresie.

LA LÉGISLATION SOCIALE RUSSE DANS LE ROYAUME DE POLOGNE DANS LES ANNÉES 1832 - 1856

Résumé

La législation sociale russe, introduite dans le Royaume de Pologne dans la période de 1832 à 1856, était un élément de la politique de russification et unification, menée par les autorités russes après la chute de l'insurrection de 1830 - 31, et s'exprimant par une large activité en matière de la confection des lois, n'achevées pourtant qu'en partie. La législation en question était considérée comme un moyen d'effacer l'ordre socio-juridique du Royaume, jusqu'alors distinct, par une différenciation des groupes sociaux existant dans la société polonaise et leur soumission à la volonté du tsar, à l'instar de la société de l'Empire russe.

Les textes de cette législation étaient non seulement des manifestations de la politique législative de l'oppresseur ayant en vue un contrôle des transformations de la société polonaise, mais aussi une mise en oeuvre de l'idée de formation d'une „nation unie” de Russes et Polonais. L'essai d'une transplantation presque mécanique des institutions russe en réalité socio-juridique du Royaume s'opposait à la lettre du Statut organique du Royaume de 1832, et, ce qui plus est, il eut pour conséquence une déformation considérable de l'ordre socio-juridique du Royaume de l'époque, en exerçant une influence désavantageuse sur les transformations de la société polonaise.

